

# ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 331.45:34 (77)

У. П. Бек

Навчально-науковий інститут права та психології  
Національного університету “Львівська політехніка”,

канд. юрид. наук,

асист. кафедри цивільного права та процесу

## ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ ПРАЦІ

© Бек У. П., 2015

Досліджуються особливості правового регулювання юридичної відповідальності за порушення законодавства з охорони праці, що є одним з основних інститутів трудового законодавства. Досліджуються концептуальні підходи щодо розуміння і трактування терміна “юридична відповідальність” у різних його проявах. Наголошується, що воно може розглядатися як в соціальному, так і в юридичному аспектах.

Особливу увагу звернуто на дослідження юридичної відповідальності у сфері забезпечення безпечних умов праці, як правової категорії. Зроблено висновок, що її необхідно розглядати як обов’язок правопорушника перенести передбачені законом невідгідні, негативні наслідки своєї дії чи бездіяльності.

Ключові слова: юридична відповідальність, охорона праці, право на належні, безпечні та здорові умови праці, трудовознава відповідальність, трудовознава правопорушення.

У. П. Бек

## ПОНЯТИЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОБ ОХРАНЕ ТРУДА

Исследуются особенности правового регулирования юридической ответственности за нарушение законодательства по охране труда, которое является одним из основных институтов трудового законодательства. Исследуются концептуальные подходы к пониманию и трактовке термина “юридическая ответственность” в различных его проявлениях. Отмечается, что оно может рассматриваться как в социальном, так и в юридическом аспектах.

Особое внимание посвящено анализу юридической ответственности в сфере обеспечения безопасных условий труда, как правовой категории. Сделан вывод, что её необходимо рассматривать, как обязанность правонарушителя перенести предусмотренные законом невыгодные, негативные последствия своего действия или бездействия.

Ключевые слова: юридическая ответственность, охрана труда, право на надлежащие, безопасные и здоровые условия труда, трудовознава ответственность, трудовознава правонарушение.

## THE NOTION OF LEGAL LIABILITY FOR BREACH LABOR LEGISLATION

The article deals with the peculiarities of legal regulation of legal liability for violation of legislation on health, which is one of the main institutions of labor legislation. We study in particular conceptual approaches to understanding and interpretation of the term “legal liability” in its various manifestations. It is noted that it can be seen as a social as well as legal aspects.

Particular attention is devoted to the research of legal responsibility in ensuring safe working conditions, as a legal category. It was concluded that it must be regarded as a duty required by law to transfer the offender unfavorable negative consequences of their actions or omissions.

**Key words:** legal liability, labor, the right to proper, safe and healthy working conditions, *trudopravova* responsibility, labor violations.

**Постановка проблеми.** В умовах переходу України до нових економічних відносин в усіх сферах державного і суспільного життя, політичної і культурної діяльності, у процесі реалізації громадянами своїх прав і виконання ними своїх обов’язків найважливіше значення має правильне, добросовісне і ефективне виконання державними органами, громадськими організаціями, об’єднаннями та посадовими особами їхніх функцій, а також усіма громадянами покладених на них обов’язків, гарантом виконання яких і є *юридична відповідальність*.

**Стан дослідження.** Свого часу цією проблемою займалися С. А. Голощаров, С. А. Іванов, О. І. Процевський, Є. Б. Хохлов. Сьогодні особливості юридичної відповідальності у сфері забезпечення безпечних і здорових умов праці належать до кола інтересів таких українських науковців, як Л. О. Амелічева, Н. Д. Гетьманцева, П. О. Ізуїт, З. Я. Козак, І. І. Шамшина та ін.

**Мета роботи** – визначити особливості поняття юридичної відповідальності за порушення норм з охорони праці та виробити рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання відповідних суспільних відносин.

*Для з’ясування окресленої мети важливим є виконання багатьох завдань, а саме:* охарактеризувати законодавство, що закріплює механізми юридичної відповідальності за порушення законодавства про охорону праці; проаналізувати елементи трудового порушення у сфері професійної безпеки; окреслити підстави та умови застосування заходів за порушення у сфері безпеки праці у межах трудового права.

Проблеми юридичної відповідальності як в загальнотеоретичному, так і в галузевому аспекті неодноразово поставали предметом наукових досліджень. Але, незважаючи на це, єдиної думки з цього питання не існує.

Причиною такої багатоманітності думок науковців, як відзначають М. В. Лушникова і А. М. Лушников, “є галузева орієнтованість дослідників, недосконалість термінології і прагнення до авторської оригінальності” [11, с. 153]. У зв’язку з цим П. Р. Ставицький рекомендував акцентувати увагу на тому, “... що об’єднує авторів і може допомогти у створенні найзагальнішого підходу, значно зменшити кількість висновків, які заперечують одне одного” [12, с. 7]. Без визначення загальних підходів до поняття юридичної відповідальності неможливо розглянути галузеву відповідальність (зокрема, і трудову).

Відповідальність – це складне і багатостороннє поняття. Великий енциклопедичний юридичний словник за редакцією Ю. С. Шемчушенка визначає юридичну відповідальність, як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних та юридичних осіб), передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою [7, с. 105].

На переконання А. М. Лушникова і М. В. Лушникової, юридична відповідальність може розглядатися у двох аспектах: соціологічному і конкретно-правовому [11, с. 156]. Соціологічний аспект реалізується через широкий соціально-філософський аналіз основ, суті і функцій юридичної відповідальності. У цьому аспекті вона повинна розглядатися як різновид соціальної відповідальності, як необхідний засіб узгодження і упорядкування дій соціальних суб'єктів у конкретних історичних умовах.

Натомість конкретно-правовий аспект складається з двох елементів: системного і логічного. Системна складова характеризується визначенням загальних ознак, характерних для усіх видів юридичної відповідальності, з одного боку, і конкретних особливостей кожного виду юридичної відповідальності зокрема, – з іншого. Логічна складова реалізується через розмежування поняття юридичної відповідальності зі схожими, але не тотожними правовими поняттями, такими як державний примус, міра юридичної відповідальності, міра захисту [11, с. 158].

Як вже зазначалося, поняття “юридична відповідальність” науковці трактують по-різному. Так, вона визначається як санкція норми права (О. С. Йоффе [9, с. 39]); реалізація, застосування санкції (М. С. Строгович [13, с. 72]); поєднане з державним осудом застосування до правопорушника заходів державного примусу особистого, майнового чи організаційного характеру (С. С. Алексєєв [2, с. 115]); регламентовані нормами права суспільні відносини між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником (С. С. Белінський [4, с. 21]).

Юридична відповідальність тісно пов'язана з державним примусом і тому багато науковців визначають її, як засіб державного примусу. Такої точки зору дотримуються, зокрема, С. С. Алексєєв, С. М. Братусь, В. Г. Малов, М. С. Малєїн, Є. О. Кленов та ін. На переконання П. Р. Ставицького, таке твердження є справедливим, оскільки будь-яка санкція правової норми передбачає застосування заходів примусу, а юридична відповідальність є формою реалізації санкції правової норми [12, с. 95].

Натомість Н. М. Хуторян вважає, що з цим важко погодитись. По-перше, переконує науковець, не усі засоби державного примусу є юридичною відповідальністю, по-друге, не завжди санкція правової норми передбачає застосування засобів примусу. Наприклад, санкції матеріальної відповідальності можуть бути реалізовані добровільно (працівник сам добровільно відшкодував заподіяну шкоду) [18, с. 45–46].

Але є науковці (О. С. Йоффе, М. Д. Шаргородський), які наполягають, що за добровільного відшкодування немає відповідальності. Як видається, ці твердження певною мірою необґрунтовані, оскільки порушник все рівно терпить негативні наслідки. Під час добровільного відшкодування матеріальної шкоди працівник зазнає негативних наслідків – витрачає свої кошти на покриття шкоди. Тому вважаємо, що під час добровільного відшкодування настає відповідальність, оскільки правопорушник зазнав для себе негативних наслідків особистого чи майнового характеру, але державний примус тут відсутній, бо відшкодування здійснювалось не під впливом державного тиску, а з власної ініціативи, добровільно.

Розглядаючи співвідношення добровільної та примусової форм реалізації юридичної відповідальності, П. Р. Ставицький вважає, що добровільне чи примусове відшкодування, тобто сам порядок його виплати, ніяк не змінює характеру і суті матеріальної відповідальності у трудовому праві, яка полягає у виплаті винною особою відшкодування заподіяної шкоди [12, с. 110].

Хоча юридична відповідальність тісно пов'язана з державним примусом, не зовсім правильно ототожнювати ці поняття.

Незважаючи на різноманітні погляди, більшість сучасних дослідників підтримують позицію, згідно з якою державний примус і юридична відповідальність співвідносяться між собою, як окремі частини. Певні заходи державного примусу (покладення обов'язків без згоди іншої сторони) можуть застосовуватися не тільки за вчинене правопорушення, а й у деяких інших випадках. Державний примус – це державно-авторитарний вплив відповідних державних органів і посадових осіб на поведінку людей. Він має різні форми, які можуть бути і не пов'язані з юридичною відповідальністю за правопорушення (наприклад, примусовий медичний огляд, проведення карантинних заходів чи реквізицій) [16, с. 243–248].

Багато авторів визначають юридичну відповідальність, як передбачений нормативно-правовими приписами обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків за вчинення правопорушення.

Зокрема, С. С. Алексєєв, О. Т. Барабаш, Є. О. Кленов, М. С. Малєїн, В. Г. Малов, М. Шевченко та ін. вважали, що відповідальність як негативний наслідок правопорушення може виражатись тільки у вигляді додаткового обов'язку понести втрати особистого чи майнового характеру. Причому обов'язок понести втрати має новий додатковий характер порівняно з раніше виконуваними і порушеними обов'язками [2, с. 215].

Іншу концепцію сформував І. С. Самощенко, Л. О. Сироватська, М. Х. Фарукшин та ін. Спільним для цих двох концепцій є те, що вони визначають юридичну відповідальність через обов'язок. Але на відміну від перших, представники другої концепції вважають, що юридична відповідальність – це виконання вже існуючого обов'язку на основі державного чи прирівняного до нього примусу [15, с. 155].

Можна погодитися із П. Р. Ставицьким, що найвдалішим і таким, що об'єднує погляди науковців, є трактування юридичної відповідальності як обов'язку правопорушника перетерпіти передбачені законом невідповідні, негативні наслідки своєї дії чи бездіяльності [12, с. 184]. Таке трактування включає як необхідність відповідати за свої дії, так і необхідність перетерпіти вказані втрати.

Юридична відповідальність здійснюється у межах правовідносин між суб'єктом, який порушив приписи правової норми, з одного боку, і державою в особі її органів чи інших організацій (наприклад, роботодавця), що уповноважені визначити стосовно порушника міру відповідальності, – з іншого. Тому вказана відповідальність гарантується діяльністю компетентних органів із застосування санкцій правових норм, яка здійснюється у межах юридичної процедури. Остання забезпечує об'єктивність, всебічність розгляду справи про юридичну відповідальність суб'єкта правопорушення і одночасно гарантує йому право на захист від моменту притягнення до відповідальності до її завершального етапу (реалізації). Отже, норми права, які містять склад правопорушення, є правовою основою для реалізації юридичної відповідальності. Правопорушення характеризується сукупністю ознак (елементів), які утворюють його юридичний склад (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона) [10, с. 145].

На думку Л. О. Сироватської, з якою можна цілком погодитися, юридична відповідальність завжди виступає у тому чи іншому вигляді. Якщо правопорушник притягається до відповідальності, то він несе не юридичну відповідальність “загалом”, а кримінальну чи цивільну або будь-який інший різновид цієї відповідальності. До того ж у межах кожної з них можуть бути окремі підвиди, наявність яких визначається характером санкцій чи іншими сталими ознаками [14, с. 14]. Законодавство України, зокрема закон України “Про охорону праці”, передбачає дисциплінарну, матеріальну, адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення законодавства про охорону праці.

Враховуючи наведене, а також той факт, що правовідносини у сфері охорони праці у своїй більшості регулюються нормами трудового права, охарактеризуємо насамперед трудовоправову відповідальність за порушення законодавства у зазначеній сфері.

Необхідно зауважити, що саме треба розуміти під “трудоправовою відповідальністю” у цьому дослідженні, адже в науці трудового права існують різні підходи до галузевої належності юридичної відповідальності за трудовим правом. Так, для В. С. Венедиктова “трудова юридична відповідальність” є єдиним комплексним інститутом, в межах якого об'єднуються не лише суто трудовоправові засоби відповідальності, а й адміністративні, кримінальні. У цьому науковець не вбачає нічого особливого: трудові відносини регулюються нормами тільки трудового права, а їх охорона може забезпечуватись і нормами інших галузей права [8, с. 170–171]. Однак, як справедливо зауважує Н. М. Хуторян, адміністративне правопорушення чи злочин у сфері праці – це не трудове правопорушення і не трудова юридична відповідальність, що за ними наступає [18, с. 114–115].

На нашу думку, твердження В. С. Венедиктова сприяє стиранню відмінностей між різновидами юридичної відповідальності за галузевою належністю, що може ускладнити процес регулювання певних охоронних відносин, зокрема, у сфері охорони праці.

Під трудовою відповідальністю Г. Угрюмова розуміє обов'язок суб'єкта трудових правовідносин відповісти за вчинене ним трудове правопорушення [17, с. 79]. На її думку, трудова відповідальність застосовується на підставі трудового правопорушення, що може поєднувати як дисциплінарний проступок, так і майнове правопорушення.

У контексті цього дослідження нагадаємо усталене теоретичне положення у правовій науці про те, що загальною і єдиною підставою юридичної відповідальності є правопорушення [1, с. 188]. А оскільки сутність самого правопорушення складається із багатьох елементів, то і трудова відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони праці настає за наявності складу правопорушення (суб'єкт, об'єкт правопорушення, об'єктивна та суб'єктивна сторони, останні містять багато елементів).

У складі трудового правопорушення суб'єктами-правопорушниками законодавства у сфері охорони праці виступають, як правило, керівники, інші посадові (службові) особи, які мають двоякий правовий статус (з одного боку, вони є працівниками, а, з іншого, – особами, яким делеговані певні повноваження роботодавця на управління персоналом). Нерідко і сам працівник своїм безвідповідальним ставленням до технологічної дисципліни порушує вимоги законодавства у сфері забезпечення безпеки праці. Тим самим він не дбає, ні про особисту безпеку, ні про безпеку оточуючих його людей, таких самих працівників, як і він.

До того ж законодавство у сфері охорони праці передбачає підстави та порядок застосування заходів трудовою відповідальності (зокрема, матеріальної, згідно зі ст.ст. 173, 237<sup>1</sup> чинного КЗпП України) також до роботодавця. З таким висновком погоджуються не усі сучасні вчені у галузі трудового права. Так, С. Дріжчана вважає, що з прийняттям закону України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності”, матеріальну відповідальність за заподіяння шкоди працівникові ушкодженням здоров'я під час виконання ним трудових обов'язків вже несе не роботодавець, а страховик (Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань).

На нашу думку, правильніше було б зауважити, що роботодавець зобов'язаний відшкодувати шкоду, заподіяну при вищезазначених обставинах, тільки у тій її частині, в якій вона не відшкодовується страховиком [18, с. 240]. Адже відомо, що за ст. 34 закону України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням, що спричинили втрату працездатності”, встановлюються певні обмеження щодо розміру деяких грошових сум страхових виплат, що спрямовуються страховиком на відшкодування заподіяної потерпілому шкоди. Важливо зауважити ще один аргумент сьогодення з приводу того, що роботодавець несе трудову (зокрема, матеріальну) відповідальність перед працівниками-постраждалими на виробництві. Так, на практиці суди розглядають численні позовні заяви працівників, які позиваються до свого роботодавця на підставі ст.ст. 173, 237<sup>1</sup> КЗпП України з метою відшкодувати моральну шкоду та стягнути недоотримане відшкодування шкоди, що було призначене або неправильно нараховане роботодавцем до створення Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Розглянемо ще один, не менш важливий елемент складу трудового правопорушення у сфері забезпечення безпеки праці, – об'єкт. Родовим об'єктом посягання з боку суб'єктів-правопорушників законодавства у сфері охорони праці виступають трудові відносини щодо забезпечення безпеки праці працюючих. Видовим об'єктом такого посягання у кожному конкретному випадку є: а) здоров'я, життя та працездатність працюючої людини; б) об'єкти виробничого середовища (виробничі споруди, обладнання, машини, механізми тощо); в) нормативні приписи щодо забезпечення безпеки праці (стандарти системи безпеки праці, вимоги безпеки тощо).

Трудоправова відповідальність, зокрема за порушення законодавства у сфері охорони праці, може настати лише за наявності суб'єктивної сторони – вини правопорушника (керівника чи посадової (службової) особи чи роботодавця-фізичної особи), яка традиційно “означає усвідомлення особою неприпустимості (протиправності) своєї поведінки і викликаних нею результатів” [3, с. 234]. Розглядаючи проблемне теоретичне питання щодо вини роботодавця як юридичної особи, перед працівником, потрібно зауважити, що більшість учених трактують вину підприємства, як вину тих працівників, які формують його волю. При цьому зазначимо, що в науковій літературі з трудового права, на відміну від кримінального права, під час розгляду форм вини (умислу та необережності) умисел поділяється на два види (прямий і непрямий), а необережність такого поділу не знайшла. Щодо форми вини суб'єктів порушення законодавства у сфері охорони праці, то здебільшого зазначені правопорушення ними вчиняються у формі необережності.

Потрібно зауважити, що деякі обставини виключають вину особи, дії якої безпосередньо спричинили шкоду здоров'ю постраждалому на виробництві, і здаються порушенням нею вимог безпеки праці. Серед таких обставин можна зазначити недбалість самого потерпілого на виробництві, порушення ним правил техніки безпеки, неналежна організація безпечного ведення робіт посадовими особами з боку роботодавця тощо. Так, на нашу думку, не можна визнати винними дії водія крана, який розпочав підйом бетонних плит на поверх будівництва й смертельно травмував працівника з попередньої зміни, який спав на будівельному майданчику, грубо порушуючи дисципліну праці та правила безпеки робіт на будівництві. Зауважимо, що винним у зазначеному нещасному випадку на виробництві є не тільки сам постраждалий на виробництві. Частка вини припадає й на працівників, відповідальних за організацію роботи попередньої робочої зміни, які не прослідкували за тим, у якому стані знаходяться працюючі на будівництві, чи усі вони після закінчення зміни покинули будівельний майданчик. До того ж видається доречним ухвалити спеціальний порядок звільнення керівників та окремих категорій посадових (службових) осіб за п. 1 ст. 41 Кодексу законів про працю України, який би визначав перелік порушень трудових обов'язків для розірвання трудового договору за цією підставою. Серед таких випадків пропонується передусім передбачити звільнення за порушення законодавства у сфері забезпечення права кожного на безпечні і здорові умови праці, що призвели до тяжких наслідків (групового чи смертельного нещасного випадку на виробництві, масового отруєння, аварії, катастрофи тощо).

Загальновідомо, що об'єктивна сторона трудового правопорушення передбачає неправомірне діяння (протиправну поведінку чи бездіяльність) суб'єкта, шкідливі наслідки, а також причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника та шкідливими наслідками, що настали. Неправомірність діяння у сфері забезпечення безпечних і здорових умов праці проявляється у невиконанні трудових обов'язків і порушенні вимог законодавства працівником чи роботодавцем у зазначеній сфері, які нерідко призводять до “невиконання трудових завдань, порушення належного процесу праці, а за певних умов і до спричинення майнової шкоди” [5, с. 30].

Шкідливий наслідок як складовий елемент об'єктивної сторони трудового правопорушення законодавства у сфері охорони праці виступає одним із найважливіших критеріїв визначення різновиду трудової відповідальності. Якщо працівник своїми протиправними діяннями у зазначеній сфері порушує встановлений на підприємстві внутрішній трудовий розпорядок, відбувається дисциплінарна відповідальність. Якщо шкідливі наслідки виражаються у завданні майнової шкоди іншій стороні трудового договору, застосовуються заходи матеріальної відповідальності. У межах матеріальної відповідальності трудового права, зазначає Н. М. Хуторян, передбачена можливість відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівнику.

Розглядаючи питання щодо причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та діями (бездіяльністю) суб'єкта трудової відповідальності, зокрема, за порушення законодавства у сфері права працівника на безпеку праці, варто зауважити, що в теорії права виокремлюють причинно-необхідний і причинно-випадковий зв'язок. Більшість правознавців, з позицією яких погоджується і автор цієї публікації, вважають, що відповідальність настає тільки тоді, коли

протиправний наслідок впливає з діяння, що здійснюється суб'єктом правопорушення. За випадкові наслідки людської поведінки відповідальності бути не повинно.

М. С. Браїнін, С. А. Квелідзе ще за радянських часів зауважували, що встановлення причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та діями (бездіяльністю) суб'єкта правопорушення правил техніки безпеки дуже складне. Вони вбачали, що безпосередньою причиною виробничої травми працюючих переважно виступає дія технічних чинників, яка не має правового значення. Однак її треба обов'язково у кожному випадку травмування людей досліджувати, щоб потім встановити організаційні упущення, що призвели до травмування, а саме – порушення певних правил безпеки праці [6, с. 158].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що позитивна відповідальність не може підмінити юридичну відповідальність. Вона належить до моральних категорій, а тому ефективного захисту можна досягти лише завдяки негативній юридичній відповідальності. Тому юридичну відповідальність за порушення норм з охорони праці необхідно розглядати як обов'язок правопорушника перенести передбачені законом невігідні, негативні наслідки своєї дії чи бездіяльності. Вона завжди проявляється в одному з таких видів: кримінальній, адміністративній, цивільній або трудовій відповідальності.

1. Алексеев С. С. *Общая теория права* / под ред. С. С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 488 с. 2. Алексеев С. С. *Проблемы теории права: в 2-х т.* – Свердловск: Изд-во Свердловского университета, 1972. – Т. 1 – 396 с. 3. Алексеев С. С., Архипов С. И., Корельский В. М., Первалов В. Д. *Теория государства и права: учеб. для студ. выс. уч. завед.* / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА. – М, 1998. – 525 с. 4. Белинский С. С. *Материальная ответственность рабочих и служащих.* – К.; Донецк, 1984 – 121 с. 5. Борисов В. И. *Ответственность за нарушение правил техники безопасности на производстве* / В. И. Борисов. – К.: Вища шк., 1984. – С. 30. 6. Браїнін М. С., Квелідзе С. А. *Уголовно-правовая охрана безопасности труда в СССР.* – М., 1977. 7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К., 2007. – С. 105. 8. Венедиктов В. С. *Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве* / В. С. Венедиктов. – Х.: Консум, 1996. – С. 170–171. 9. Иоффе О. С. *Вина и ответственность по советскому праву* // *Советское государство и право.* – 1972. – № 9. – С. 39. 10. Луць Л. А. *Загальна теорія держави і права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою).* – К.: Атіка, 2008. – Ст. 355. 11. Лушикова М. В., Лушиков А. М. *Очерки теории трудового права.* – СПб.: Изд-во Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2006. – С. 153. 12. Ставиский П. Р. *Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве.* – Киев–Одесса, 1982. – С. 7. 13. Строгович М. С. *Сущность юридической ответственности* // *Советское государство и право.* – 1979. – № 5. – С. 72. 14. Сыроватская Л. А. *Ответственность по трудовому праву: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05* / Л. А. Сыроватская // *Московский юридический ин-т.* – М., 1991. – С. 14. 15. Сыроватская Л. А. *Трудовое право: учеб.* – М.: Высш. шк., 1995. – 255 с. 16. *Теорія держави і права: навч. посіб.* / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенко та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К., 2002. – С. 243–248. 17. Угрюмова Г. И. *Загальна характеристика дисциплінарної відповідальності і дисциплінарного проступку за українським трудовим правом* / Г. И. Угрюмова // *Право України.* – 2005. – № 5. – С. 79. 18. Хуторян Н. М. *Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: монографія.* – К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 114–115.